

Haqverdiyev və ana dilimiz

1933-cü ildə dünyasını dəyişmiş böyük yazıçı-dramaturq, “Molla nəsrəddin”çi publisist Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ana dilində yazıb-yaratmağın ciddi və düşünülmüş bir örnəyini yaratmışdır. O ömrünün son dövründə bu barədə qeydləri qələmə alsada, onun çap etdirməyə ömrü çatmamışdı. Ədibin ölümündən 4 ay sonra həmin yazı yeni nəşrə başlamış “Ədəbiyyat” qəzetində işıq üzü görmüşdü. Bu məqaləyə sonrakı dövrdə ana dilimizlə bağlı tədqiqat və müzakirələrdə davamlı olaraq mötəbər mənbə kimi müraciət edilib.

Ədəbi dilimiz haqqında

Axır zamanlarda ədəbi türk dili məsələsi yomiyə bir məsələ surətdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan türklərinin ədəbi bir dili varmı, ya yoxmu? Bu xüsusda bir neçə kəlmə söyləmək istəyirəm. Mənim aşağıda yazdığım sözlər mübahisəyə səbəb olarsa – daha da gözəl.

1905-ci il inqilabınadək Azərbaycanda ədəbiyyat yoxluğunu cürətlə etiraf etmək olar. Nərimanovun, Qənizadənin və mənim tərəfimizdən beş-üç kitabça buraxılmışdırsa da bunlar dəryada bir qətrə hesab olunabilirdilər. Türk dilində qəzetə və jurnal çıxarılmasına sabit çar hökuməti qəti olaraq icazə verməyirdi.

Türklərin bir mətbəəsi yox idi. Quberniya mətbəəsində türk hürufatı var idisə, o da xırda elanlar tərcüməsi üçün olub, bərbad bir halda idi. Bu səbəbdən məktəblərdə tədris kitabları və camaatın oxuduğu kitablar ancaq “Leyli və Məcnun”, “Gülüstan”, “Bustan”, “Tarixi-Nadiri” və bu qəbil İranda çap olunmuş və əksəri fars dilində yazılmış kitablar idi. Buna görə də fars dili türk dilini tam mənasilə ağılıq edirdi. O vaxtın xalqı türk dilində məktub yazmağı bacarmazdılar, məktublar hamısı fars dilində yazılırdılar.

Danışiq əsnasında işlədiyimiz cümlələr fars quruluşunda olurdu. Məsələn: “Qəzetlərdən yazılanlardan böylə görünür ki, bu il Azərbaycanın pambıq məhsulu bol olacaqdır”, “Mən sənəin evinə gəlməyəm, çünki səndən incimişəm”, “Hərgah mənə kağız yazmaq istəsən, bu ünvana yaz” və ilax...

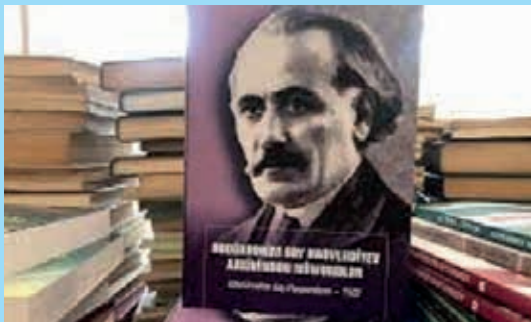
Danışiq vaxtında fars ləfzlərinin çox işlənməsi indi də savadlılığa dəlil hesab olunur. Fars dilinin təsiri sayəsində türk istilahlərini itirib, fars istilahlərini işlətməyə möhtac olmuşuq. Bu istilahları arayıb tapmaq üçün ciddi çalışmaq lazımdır. Azərbaycan türk ələmində birinci dəfə meydana çıxmış kitab Mirzə Fətəlinin komediyaları və “Aldanmış kəvakib” sərlövhəli hekayəsidir.

Komediyaları Azərbaycanın el dilində yazılmış, hekayə isə fars əlfazının və ibarələrinin çoxluğundan lüğətsiz çətin oxunur. Öz tərcümeyi-halını Mirzə Fətəli fars dilində yazmış, 70-ci və 80-cı sənələrdə təsadüfi olaraq Rusiya çar hökuməti iki-üç qəzetəyə icazə veribse də, sonra peşman olub, onları bir neçə ay davamlarından sonra qapamış. Bu qəzetlərin biri 1875-ci sənədə Bakıda nəşr olunan Həsən bəy Zərdəbinin “Əkinçi”si və ikincisi Tiflisdə 1883-cü ildə çıxan “Kəşkül” və “ZiyayiQafqaz” qəzetləri idi. Bu iki qəzetənin nəşiri Cəlal əfəndi Ünsizadə idi.

“Əkinçi” qəzetəsinin iki dili var idi. Zərdəbinin dili və mühərrirlərinin dili. Həsən bəyin işlətdiyi cümlələrin çoxusu rus cümlələrindən çöndərmə idi; müxbir və mühərrirləri isə fars cümlələri və fars dili işlədirdilər. Cəlal əfəndinin “Kəşkül”ünü həmçinin lüğətsiz oxumaq çətin idi. Odur ki, bu qəzetlər də bir ədəbi dil yarada bilmədidilər.

90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Böylə ziyalılarımız indi də az deyildir.

Bir neçə cümlə göstərmək yersiz olmaz. “O adamlar hansılar ki, bu işdə iştirak edirlər”, “Mənim qardaşım tərda yaxşı oynayır”, “Əhmədin qızı ərə çıxdı”, “Bu işin müqabilində bir ölçü götürmək lazımdır” və ilax... Dile qarışmış hədsiz rus sözlərindən danışmağa ehtiyac yoxdur.

Ədəbi dilin yoxluğundan əlavə indiyədək, türk Azərbaycan ləhcəsinin bir mükəmməl sərfi və nəhvi yoxdur. Ədəbi dil haradan ola bilər? Kitablarımızda, qəzetlərimizdə sərf-nəhv qəvaidini indi də düzgün işlətməyirik. Bu xüsusda xüsusi məqalə hazırlayıram.

Sultan Əbdülhəmid zamanında Osmanlı ədibləri hökumətin təhriki altında Osmanlı türk ədəbiyyatının cəmi türk ələminin ədəbiyyatına ağılıq etməsi yolunda cidd-cəhd edirdilər. Azərbaycanda ədəbiyyat olmadığından bu yerlərə əl atmayırdılar. Öylə ki, 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda ədəbiyyat yolunda böyük bir hərəkət əmələ gəldi: mətbəələr quruldu, qəzetlər intişara başladı, ədiblərin fəaliyyətləri yüksəldi; maarif cəmiyyətləri, dram dərnəkləri təşkil olundu, ədəbiyyat kitablarının sayı güngündən artmağa başladı.

Bunu gördükdə Osmanlı ədəbiyyatının ağılıq xülyası cünbüşə gəldi. Bu əsası icra etmək üçün bir neçə nəfər İstanbuldan Azərbaycana ezam olundu.

Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal, Səbribəyzadə Xəlil Ziya və sairələri. Birinci Əlibəy Hüseynzadə “Füyuzat”ı nəşrə başlayıb, türk Azərbaycan dilini osmanlılaşdırmağa qəddəm qoydu. Bunun müqabilində “Molla Nəsrəddin”in amansız mübarizəsi nəticə verə bilmədi və yazıçı gənclərin çoxunu Əlibəy öz nüfuzu altına çəkdi. Əlibəydən sonra Əhməd Kamal “Yeni Füyuzat” jurnalının başında əyləşib Əlibəy yolu ilə getdi. 1910-cu illərdə Səbribəyzadə “Şəlalə” jurnalı ilə meydana atıldı. Bu adam, ondan qabaq gələnlər kimi işlədiyindən əlavə ən mürtəcə, qaranlıq sevən, tərəqqi düşməni; qadınlar təsəttürü yolunda canından, başından keçən bir şəxs idi. Bu jurnalın təsirindən cavan ədiblərimiz və şairlərimiz indi də azad ola bilməyirlər. Cavan yazıçılarımızın şeirlərini oxuyanlar bunu təsəddis edirlər. Gənclərimiz özləri hiss etməyərək Azərbaycan qulağını dəşən ləfzləri istemal edirlər. Bu sözlər türk sözləri isə də bizim üçün yabançıdır və əvəzlərində başqa türk sözlərimiz də var. Məsələn: “sırt” – çiyin, “erkək” – kişi. “Ərkək” sözü Azərbaycan türkü təsəvvüründə heyvaniyyəti təşkil edən bir sözdür.

Şura hökuməti bərpa olunandan bəri Azərbaycanda ədəbiyyatın, mətbuatın sayı yüz əlli sənəinin müddətində görülməmiş bir dərəcəyə çıxmış. Türkləşmiş orta, ali məktəblərdə türk dilində yazılmış və tərcümə olunmuş elmi kitablar işlənməkdədir. Söz yox ki, bu kitabların dilində ədəbi qüsurlar hədsizdir. Bu qüsurlar da dilin ədəbiləşməsinə nə qədər ziyan verə bilər.

Buna görə Xalq Maarif Komissarlığı yanında, ya Ümumittifaq Akademiyasının Azərbaycan şöbəsində xüsusi bir təşkilat, Azərbaycan türk lisanı üçün mükəmməl sərf-nəhv və əbədi dil yaratmaq üçün qurulmalıdır.

“Ədəbiyyat” qəzeti,
16 aprel 1934-cü il

Tahir Aydınoglu

Xalq qəzeti.- 2025.- 1 avqust (№ 158).- S.9.